և Ե․ Թամարք․ ամենեքին մահմետականք, և թիւ նոցա աւելի քան զմիլիոն մի։ — Զ․ Պարսք յարևելակողմն աշխարհիս․ ընդ որս Է․ և փարսիք կամ կրակապաշտք 'ի Պաքու․ — Ը․ Ասորիք և Քաղդէացիք նեստորականք 'ի Հաքեարի, և 'ի գաւառս Ուրմիոյ և Սալամաստայ, յորս գոն և հռովմէականք, յանյիշատակ ժամանակաց բնակեալք 'ի լերինս անդ և քաղաքաւորեալք հին օրինօք և կրօնիւք, յորս նախճիր մեծ գործեցին Քուրդք յամին 1843 և 1847 (94), այլ տակաւին թուին լինել բիւրք ինչ 'ի դժուարակոխ լերինս անդ կորդուաց։ — Թ․ Եզիտիք արևապաշտք և գլխապատկառք, լեզուաւ և բարուք նմանք Քրդաց, այլ ոչ բազմաթիւք։ — Ժ․ Վիրք 'ի Սոմխէթ և 'ի Սամցխէ։ — ԺԱ․ Արաբացիք 'ի կովկասեան գաւառս արևելից․ ուր ԺԲ․ Լեկք և այլ կովկասեանք․ անդ ԺԳ․ և մնացորդք Ալուանից կամ Ուտիացիք, մերձակիցք Հայոց։ — ԺԴ․ Հրեայք սակաւք յԱխալցխէ և 'ի կովկաս․ ոչ բազմաթիւ քան զհոսա ԺԵ․ և Ցոյնք․ ԺԶ․ Լազիկացիք և Եգերացիք և այլք պոնտականք։ — ԺԷ․ Գերմանացիք իբրև 3500 ոգիք, հաստուած եկեալք յամին 1818, բնակեալք 'ի կողմանս Վրահայոց և 'ի Գանձակ։ — ԺԸ․ Ռուսք յիւրեանց բաժնի, և աղանդաւորք նոցա Մալէոքանք և Տուխոպորեցք 'ի կողմանս Գանձակայ։ — ԺԹ․ Խազախք սահմանապահք Ռուսաց․ — Ի․ Գնչուք և Բոշայք․ յետինքս քրիստոնեայք են կրօնիւք, լեզուաւ և բարուք հայամերձք։ Արտաքոյ սոցա Եւրոպէացիք ոմանք յԷրզրում և 'ի Դավրէժ, դեսպանութեամբ նստեալք և եկք սակաւք։ Միահամուռ թիւ սոցա, զատ 'ի հնդեցուն նախակարգեալ ազգացն՝ ոչ թուի ժամանել 'ի մի միլիոն։

31․ ԱՐՈՒԵՍՏՔ․ ՎԱՃԱՌՔ․ — Գլխաւոր և հասարակ պարապումն բնիկ ժողովրդեանն Հայաստանի՝ մշակութիւն է, և եկաց՝ խաշնարածութիւն․ և ըստ տարազու հողագործ մարդկան՝ խոշորակեաց և սակաւապէտ է ժողովուրդն, անհարթ և անպաճոյճ․ 'ի քաղաքս ևեթ գոն արուեստաւորք և վաճառականք, և արուեստք սովորականք են ստայնանկութիւն, խաղախորդութիւն, ներկարարութիւն․ ընդ սոցին են և պղնձագործք, զինագործք, ոսկերիչք սակաւ, խորտկարարք, հացեփեացք, դերձակք, և այլն։ Ի գլխաւոր քաղաքս գոն և սեղանաւորք, պաշտօնեայք և թարգմանք առ հիւպատոս օտարազգիս և առ գաւառապետս։ Ճարտար և յաջող է ազգս Հայոց յարուեստս և 'ի վաճառականութիւն և յուսմունս, այլ առաւել արտաքոյ բնիկ աշխարհին գտանին այժմ հրահանգեալքն և բարեկեցիկք։ Արդասիք ճարտարութեան հայթհայթեալք 'ի Հայս են սեկ, մուշտակ, անօթք պղնձի և երկաթոյ, զէնք, կտաւք սպիտակք և ներկածոյք, գորգ, ասուի, մետաքս, և այլն․ ընդ որս առաքին 'ի վաճառ և անկազմ արդասիք երկրի, արջառ և ոչխար և պտուղ, ձի ընտիր, աղած ձկան, պտուղք և արմատք ներկոց և դեղոց, կիւ կամ ձուլթ, մատուտակ, դղթոր, խաշնդեղ, գաղպէ, որդան կարմիր, աղ, հայկաւ, հայքար, բորակ, իւղ կտաւատի, նաւթ, ծծումբ, կապար, պղինձ, արծաթ։ Գլխաւոր շահաստանք 'ի Հայս են Էրզրում, Դավրէժ, Տիարպէքիր, Վան, Պայէզիտ, յորս ստէպ երթեւեկ առնեն կարաւանք ընդ Պարսս, յորմէ գայ և աղխամաղխն Հնդկաց․ ընդ փոքր Ասիա՝ ուստի գան եւրոպական վաճառք․ ընդ Տփխիս՝ որ մեծ շահաստան է կովկասեան աշխարհի։ Իսկ ծովեզերեայ շահաստանք և դրունք վաճառականութեան են, 'ի Պոնտոս՝ Տրապիզոն և Պատում․ Պաքու և Սալեան և Լենքորան 'ի կասպիականն, ընդ որ նաւեն յԱժտէրխան և յափունս ուրեք Պարսից․ և աստի ընդ բերան Կուրայ և Երասխայ առ խուն մի ևեթ գան նաւք․ իսկ 'ի Ճորոխ նաւեն յԱրդուինայ 'ի վայր 'ի Պատում․ յԵփրատ և 'ի Տիգրիս արտաքոյ Հայաստանի լինի նաւարկութիւն 'ի ծոցն Պարսից․ և 'ի միջերկրայս լինի նաւարկութիւն ընդ ծովն Վանայ՝ 'ի Դատվանայ Բաղիշու մինչև 'ի Վան։

32․ ԿՐՕՆՔ Հայոց որպէս ամենեցուն յայտնի է՝ քրիստոնէութիւն է ընդհանուր․ և մեծագոյն մասն ազգիս յԱրևելեան եկեղեցւոյն է, ինքնուրոյն հովուապետօք առաջնորդեալ, որ կաթողիկոսքն կոչին․ և երեք ինքնագլուխ կաթուղիկոսք են արդ․ Ա․ Էջմիածնի, որ նախապատիւն և է մեծաթեմ, այլ յամէն 1837 վարէ զիշխանութիւնն օժանդակութեամբ սիւնհոդոսին կարգելով յինքնակալէն Ռուսաց․ Բ․ Կաթողիկոսն է Սսայ՝ յԺԳ դարու հաստատեալ անդ և ոչ ընդհատեալ 'ի զատուցման աթոռոյն և փոխադրութեան յԷջմիածին՝ 'ի կէս ԺԵ դարու․ Գ․ աթոռ է Աղթամարայ՝ 'ի ծովուն Վանայ, 'ի Ժ դարու սկզբնաւորեալ յաւուրս Գագկայ Արծրունւոյ, և իշխանութիւն նորա ձգի յարևելս և 'ի հարաւոյ ծովուն, անձուկ թեմիւ․ որպէս և Սսայն չէ կարի ընդարձակ։ Միւս ևս կաթողիկոս էր Աղուանից անուամբ 'ի Գանձասար, որ բարձաւ 'ի Ռուսաց յամին 1828, և աթոռն մետրապօլտութիւն անուանեցաւ և հաստատեցաւ 'ի Շուշի։ Երկրորդ յետ կաթողիկոսացս են Պատրիարքունքն երկոքին, Երուսաղեմայն և Կոստանդնուպօլսոյ․ սորա իշխանութիւն օժանդակեալ յազգային Եկեղեցական ժողովոյ՝ ընդարձակագոյն է քան զամենայն հովուապետացն Հայոց, տարածեալ դրեթէ յամենայն Օսմանստան, ունելով թեմս իբրև 50, որոց եպիսկոպոսունք յԷջմիածնայ կաթուղիկոսէն առնուն զձեռնադրութիւն․ նոյնպէս և առաջնորդք Հայոց Պարսկաստանեայց, որք են արքեպիսկոպոսն Դաւրիժու և արքեպիսկոպոսն Նոր Ջուղայի առ Ասպահանաւ, ընդ որոց իշխանութեամբ են և Հայք հնդկաստանեայք և որք 'ի Բաբելոն։ — Իսկ միաբանք արևմտեայ եկեղեցւոյն կամ Հռովմէական ուղղափառ Հայք, գումարին իբր 'ի 160,000․ և առաջնորդին 'ի Ռուսաստան՝ յուղղափառ Սիւնհոդոսէն․ 'ի Պարսկաստան՝ յառաքելական նուիրակաց և պաշտօնէից․ յԱւստրիա՝ 'ի հայ արքեպիսկոպոսէն Լէմպերկայ, և այլուր՝ 'ի լատին եպիսկոպոսաց․ յՕսմանստան յերկուց գլխոց, 'ի կաթուղիկոսէն Լիբանանու հաստատելոյ 'ի սկիզբն ԺԸ դարու, որ ունի թեմ զկողմանս Կիւլիկիոյ, Փ․ Հայոց և զԱսորւոց, և 'ի Նախագահ Արքեպիսկոպոսէն Կոստանդնուպօլսոյ հաստատելոյ 'ի Ս․ Գահէն Հռովմայ յամին 1831, որ ունի թեմս հինգ 'ի Հայս և 'ի